

УДК 94

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2022.26.02>

ПРОСТОРОВА ІСТОРІЯ СЕРЕДНЬОВІЧНОГО ТА РАНЬМОДЕРНОГО ЛУЦЬКА: ОСНОВНІ НАПРЯМИ ВИВЧЕННЯ

Каліщук Оксана,

доктор історичних наук,
професор кафедри історії України та археології
Волинського національного університету
імені Лесі Українки
ORCID ID: 0000-0003-1272-7920

Стаття представляє спробу досліджень у новому напрямку гуманітаристики. Автором виділені основні напрями вивчення просторової історії Луцька. Показано як дослідники взаємопов'язують природні та історичні умови виникнення міста. У історіографії широковизнаним є зв'язок назви міста й природно-географічних умов локалізації Луцька. У процесі накопичення історіографічних знань виокремлено окремі топографічні одиниці, згадані у писемних джерелах. Вченими визначені етапи забудови дитинця. Окрім замку в літературі питанням, яке викликає дискусії, є визначення розташування греблі (версії Б. Колоска та Р. Метельницького) та мосту. Оскільки суттєве місце у дослідженні історичної топографії Луцька зайняло вивчення його як фортифікаційного центру виділено у окремий напрям. Сакральна топографія та її значення у просторовій історії зайняли чільне місце. Окремим предметом вивчення є час спорудження першого храму – церкви Івана Богослова. Як окремий напрям історико-топографічних студій визначено вивчення поселенської структури міста. У ході досліджень вчені виявили вплив політичних змін (входження до складу Великого князівства Литовського, Речі Посполитої, Російської імперії і т. д.) на поселенську структуру міста. Як окремий напрям просторової історії визначено вивчення місць поселення етнічних груп, оскільки цю найменше з XIV ст. у Луцьку поруч з українцями мешкали поляки, євреї, караїми, вірмени та ін. й розселялися вони саме за національною ознакою. Особливо пильна увага належить характеристиці культових споруди кожної з етнічних груп. У висновку розвідки стверджено, що попри наявність численних досліджень з питань просторової історії та історичної топографії далеко не всі їх аспекти знайшли своє відображення та вирішення.

Ключові слова: просторова історія, історична топографія, Луцьк, середні віки, новий час.

Kalishchuk Oksana. Spatial history of medieval and early modern Lutsk: primary research areas

The article presents the attempt of researches in new direction of humanitarian. An author is distinguish basic directions of study of spatial history of Lutsk. It is shown as researchers link the natural and historical terms of origin of city. Historiography of confessed has connection of the name of city and historical geography terms of localization of Lutsk. In the process of accumulation of historiography knowledge the separate topographical units mentioned at writing sources are distinguished. By scientists the certain stages of building of ditynca. Except a lock in literature a question that causes discussions is determination of location of weir (versions of B. Kolosok and R. Metelnytskyj) and bridge. As a substantial place in research of historical topography of Lutsk occupied the study of him as a fortification center it is distinguished in separate direction. A sacral topography and her value in spatial history took the main place. The separate article of study is time of building of the first temple – churches of Ivan Bogoslov. As separate direction of Historical topography studios is certain study of settler structure of city. During researches scientists educed influence of political changes (including in the complement of the Great duchy Lithuanian, Rzeczpospolita, Russian empire and etc.) on the settler structure of city. As separate direction of spatial history is certain study of places of settlements of ethnic groups, as at least from XIV of century in Lutsk alongside with Ukrainians Poland, jewries, karaims, Armenians, lived and other and they settled exactly on a national sign. Especially intent attention belongs to description of cult building each of ethnic groups. It is ratified in the conclusion of secret service, that without regard to the presence of numerous researches on questions spatial history and historical topography far not all their aspects found the reflection and decision.

Key words: spatial history, historical topography, Lutsk, Middle ages, Modern ages.

Тенденціям міждисциплінарних досліджень в сучасній гуманітаристиці відповідає розвиток у останні десятиліття просторової історії (spatial history). Їх підґрунтям стали теоретичні положення про складний симбіоз ландшафту й соціального життя, викладені у праці Анрі Лефевра «Виробництво простору» [5]. Саме він висловив думку, що простір не є ані порожнім, ані просто декорацією історичного процесу; натомість люди творять його і постійно змінюють свої взаємини з довкіллям. Тож простір водночас є і учасником, і продуктом історичного простору. Прихильники А. Лефевра розвинули цю тезу, ствердивши, що довкілля також постійно впливає на соціальне життя; воно робить певні речі можливими чи неможливими, ставить перед людством певні історичні завдання; зрештою, наслідки попередньої взаємодії між суспільством і ландшафтом визначають майбутні взаємини між ними [22, 59]. Водночас, скористаємо

тлумаченням української дослідниці Мар'яни Долинської, що просторова історія – інакше говорячи, це історична топографія.

Луцьк як одне з найдавніших міст України може виступати прикладом вивчення просторової історії, архітектурної спадщини. Якщо до цього додати специфіку природно-ландшафтної ситуації місцевості (під Луцьком поліські болота заплавою р. Стир глибоко проникають у хвилястий підвищений рельєф Волинської височини, а річкові береги починають підніматися з боліт і у межах сучасного міста сягають заввишки 20 м [28, 51]), то вивчення архітектурних домінант стає ще більш цікавим. Передовсім слід згадати, що тисячі років тому осердям міста став острів і навіть найімовірніше назву свою воно отримало від слова «лука», себто заплава. Позаяк проблема формування території середньовічного Луцька, попри суперечливість окремих висновків та гіпотез при обмеженому археографічному комплексі джерел 10–14 ст., має наразі доволі широку історіографію, яка й надалі розвивається, необхідність її аналізу та систематизації є очевидною.

Серцем старого міста влучно назвав замок Олег Покальчук [56]. У Луцьку, як й інших середньовічних містах з їх корпоративним (фахове, конфесійне, етнічне) принципом розселення мешканців, практика територіального відокремлення забудови одних груп від інших була доволі поширеною. Саме це й обумовило, на нашу думку, формування напрямів вивчення просторової історії Луцька: 1. Луцький замок як центр територіальної структури; 2. Культові споруди як простороутворюючі об'єкти; 3. Місця поселень етнічних громад у середньовічному та ранньомодерному Луцьку.

Ґрунтовний аналіз дискусій щодо побудови Луцького замку Петром Троневицем [67, 6–50] дозволяє нам лише схематично окреслити цю проблему. Прикметною у Луцьку є локалізація давнього дитинця на найвищому пагорбі, який був оточений оборонними стінами. На думку дослідників перед появою мурованої фортеці тут існували дерев'яні оборонні споруди – використання дерева є логічним у місцевостях, багатих лісом; дещо легші засоби обробки сировини і наявність матеріалу спонукали до поширення використання цього матеріалу.

Ще у XIX ст. Орест Левицький у своїй розвідці звернув увагу на зв'язок Луцького замку з довколишнім ландшафтом: «Луцький замок, будучи навіть напівзруйнованим, становить величну споруду. Займає він невелику площу на підвищенні, яка сама собою призначена для оборонних цілей, із трьох сторін оточена болотами річок Стир і Глушця, а з четвертої, зі сторони міста, відділяє доволі глибокий рів, через яких перекинутий міст» [39, 55].

Володимир Островський не випадково зауважував, що за російських часів збереження слідів волинської старовини зосереджувалося головню у історіографії; тоді як цінні пам'ятки оберталися в порох; не лише щезло все рухоме майно замку, але навіть почали вже розбирати на цеглу головню, в'їзну браму; за той час майже щезли мури так зв. «нижнього замку» (пригороду), залишилася тільки незначна частина за в'язницею [52].

Як слушно відзначають сучасні дослідники, початок консерваційних робіт у Луцькому замку 1922 р. так чи інак посприяв появі нових студій історичних пам'яток міста в цілому й оборонних зокрема [17, 56]. Тут варто нагадати заувагу Леоніда Маслова щодо бідності фахової літератури, попри її численність: «Є, правда, кілька видань цінних, одначе більшість праць у мовах польській і російській (українською мовою взагалі на цю тему майже нічого не написано), займаючись історією Луцька чи Волині, принагідно тільки згадують і Луцький замок, нічого нового до науки не вносячи; часто зустрічаються статті тенденційні, що мають характер пропагандовий, агітаційний» [43, с. 348]. Дослідження ж замку Любарта у Луцьку самого Леоніда Маслова на думку Богдана Колоска вирізняла ґрунтовність [24, с. 149]. Серед іншого варто окремої уваги, що сам дослідник не лише наводив загальні відомості про замок Любарта, а й вказав на спільні риси з українськими фортифікаціями Галицько-Волинської держави, подібність деяких деталей брами із польськими замками у Черську, Хенцінах, литовськими замками у Вільнюсі, Троках, Новогрудку, із замками південної Німеччини [45].

Дослідники української діаспори, опинившись далеко від теренів зацікавлень та історичних джерел, Анатоль Дублянський [18] та М. Петленко [54], звертаючись до теми Луцького замку, пишуть про широкий історичний контекст – про походи козацько-селянського війська під проводом Северина Наливайка, битви Богдана Хмельницького з польською шляхтою, Данила Братковського, страченого за підтримку козацько-селянського повстання, про замок як місце дитячих років Лесі Українки.

У контексті просторової історії Луцька варто вказати, що будівлі й двори, які колись були розташовані всередині, давно зникли з терену за винятком кількох споруд.

Як визначальна точка на мапі міста замок потрапляв у коло інтересу не лише науковців, а й художників. Згадаємо бодай роман Івана Корсака «Корона Юрія II», події якого розгортаються саме в Луцькому замку [30].

Луцький замок. Фото Мінаковський, 1880–1890 роки

Вигляд на Луцький замок

Гребля – найдавніший документально підтверджений елемент вуличної мережі Луцька. Реконструкція первісної топографії місцевості ґрунтована на описі битви Андрія Боголюбського. Нині існує дві версії щодо її локалізації. Богдан Колосок уважав, що вона з'єднувала найменший західний пагорб острова з південним виступом урочища Хмельник; автор іншої гіпотези Ростислав Метельницький припустив, що існувала також Східна дамба – через Стирову заплаву з боку Гнідавської гірки. З цим пов'язана й інша історіографічна проблема – місцезнаходження мосту через Стир. Вирішення на сьогодні вона не отримала, адже одні локалізують його у місці, де греблю перетинав Стир, а пізніше – Глушець; інші – в районі Гнідавської гірки чи Гнідавського передмістя на південний схід від міста.

Ю. Дуткевич відомий також, як популяризатор знань про волинські замки у міжвоєнний період, чимало уваги приділив оборонній архітектурі Луцька. Оборонні укріплення давньоруського Лучеська вивчали Павло Раппопорт [57, 67] та Михайло Кучинко [33; 34].

У 1850-х роках польський письменник та публіцист Юзеф Ігнацій Крашевський єврейський квартал Луцька описував так: «Мізерні дерев'яні будиночки, закопчені єврейські корчми, похилені хатки, нові будівлі без віри в майбутнє, немов на один день збиті, старі, що валяться і підперті, серед них обгорілі стовпи спалених будинків, вулиця вистелена дерев'яним помостом замість мощення» [32]. Леонід Маслов єврейську забудову Луцьк оцінював не менш категорично: «Безглуздо забудовані, без найелементарніших понять про урбаністику, паскудними, провінціально-жидівськими будинками криві, брудні вулиці...» [44, 47].

Особливе місце в історичній топографії сакральних споруд Луцька займає церква Івана Богослова. Пильна увага до неї зумовлена і місцезнаходженням – у центрі замку, і її функціями – державного, релігійного і громадського центру. Донині вона мало вивчена і приховує чимало таємниць.

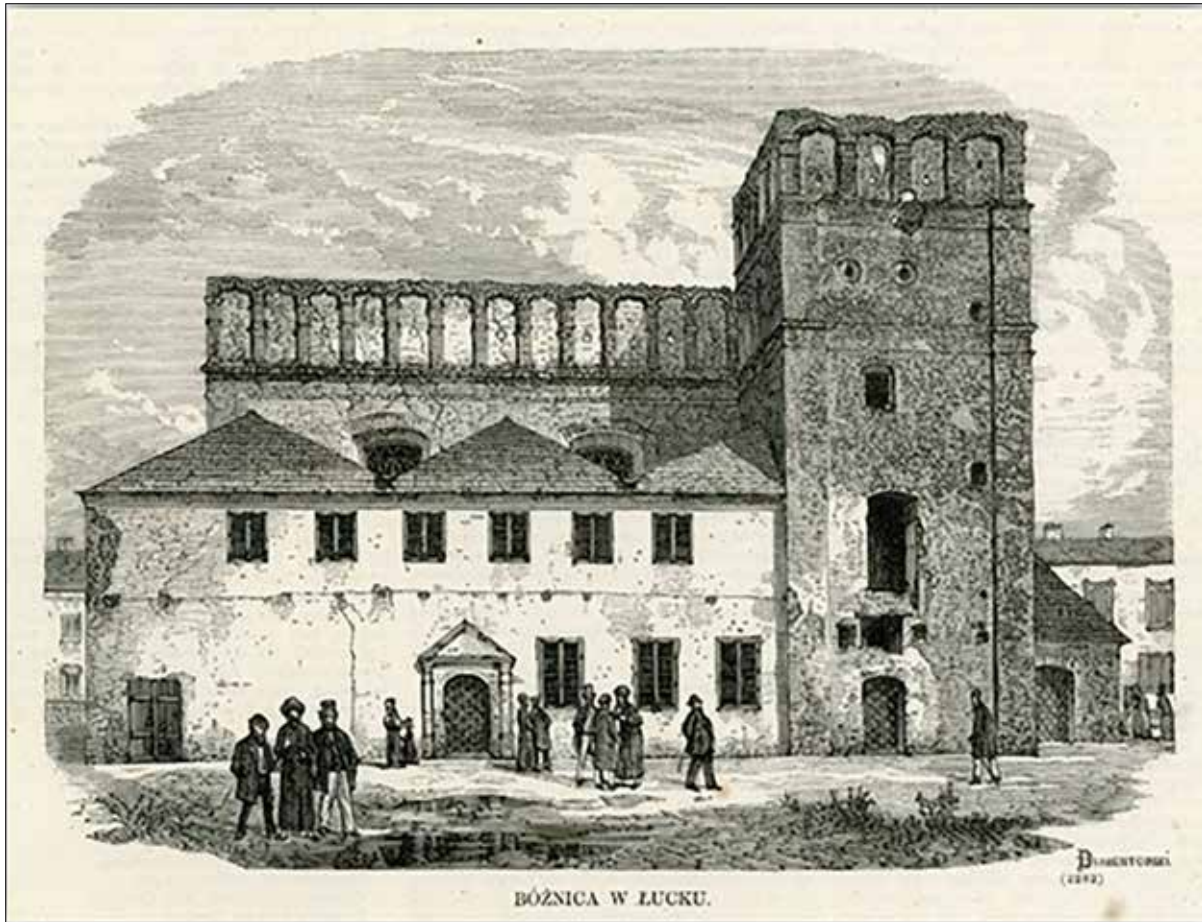
Невелика розробка Анатолія Дублянського стала першим дослідженням історії міста в українській історичній літературі у якій той подав дані про кількість монастирів та церков у різні періоди історії міста, вказав на розселення мешканців Луцька за національною ознакою в середньовічний період [19]. До вивчення церкви Чесного Хреста у міжвоєнний звертався Леонід Маслов [46, 73–74].

Серед сучасних дослідників історичного простору Луцьку особливе місце займає Богдан Колосок, який ретельно вивчав сакральну архітектуру – кафедральні споруди, римо-католицькі святині [25; 26]. Окремі аспекти історичної топографії Василівської обителі відновила Олена Бірюліна [14].

Найстарішою будівлею, що збереглася на Жидівщині, була Головна синагога – одна з найцікавіших та загадкових доміант Старого Луцька. Слід пам'ятати, що синагога є відображенням історико-культурного тла місцевого життя передовсім єврейської громади. Луцька синагога – це ансамбль із чотирьох різних споруд, найвищою з яких була чотирикутна, подібна до замкових, оборонна вежа. Разом з іншими спорудами, що тісно були пов'язані між собою, вона становила своєрідний оборонний форт поряд з переправою через Стир, і євреям належало утримувати на ньому гармати й обслуговувати для них, для чого в башті були передбачені спеціальні бійниці [53, с. 215–216]. Тут зауважимо, що подібні величезні башти ми спостерігаємо й у синагогах у містах Мелець та Садгора.

Архітектура синагог Волині цікавила дослідників ще з кінця 19 ст. Чи не вперше описав головну хоральну синагогу польський історик Тадеуш Стецький [12]. У цьому контексті непересічним явищем було оприлюднення привілею Сигізмунда III 1626 р. на дозвіл перебудови луцької синагоги як оборонної споруди («оборонна синагога»), здійснене Матіасом Берсоном 1896 р. До кінця цього ж XIX ст., про луцьку муровану божницю у своїх узагальнюючих працях писали Остап Левицький [39], Микола Петров [55], Сергій Бершадський [58]. Напередодні Великої війни 1914–1918 рр. вивчаючи луцьку старовину Олексій Мердер теж звертає увагу на синагогу [47]. У міжвоєнний період, коли активно розвивалися краєзнавчі дослідження та почав розвиватися туризм, проблем історії синагоги у Луцьку торкалися Майер Балабан [1; 2], Адам Войніч [13], Анатоль Дублянський [19], Маріян Малюшинський [6], Леонід Маслов [7; 44], Мечислав Орлович [9], Збігнєв Ревський [10] та ін. Деякі з них внесли суттєві доповнення у інформацію про будівлю та її значення для історії міста. У радянський період головну єврейську синагогу досліджували мистецтвознавці та архітектори Григорій Логвин [40], Володимир Овсійчук [50], Богдан Колосок [27], вказуючи на її плачевний стан. І вже серед сучасних дослідників вкажемо на Сергія Кравцова [4], Ростислава Метельницького [48], Петра Троневица [69; 65].

Тож, Луцьк кінця XIX – початку XX ст. це було місто, яке мало мальовничі руїни, а з іншого – ознаки типового російського повітового центру [31]. Як із сумом констатував Леонід Маслов, «Луцьк чим далі, все більш і більш тратив своє визначне становище політичного, культурного та релігійного центру Волині, сховавшись на другорядне становище, аж став у XIX ст. малою провінціальною дірою» [44].

Робота Петра Демянтовського з видання 1872 р. Копія з часопису Kłosy

**Вежа біля синагоги у 1920-х роках.
Фото з цифрового архіву Меморіального комплексу Яд Вашем**

Олена Компан у монографічному дослідженні з історії міст України другої половини XVII ст., звернула увагу на проблеми чисельності мешканців Луцька, локалізації громад в його межах, розміри земель в околицях, що належали місту, наявність і кількість торговельних рядів і купців у 70-ті роки XVI ст. і т. п. [29].

Попри те, що містобудівна спадщина міста та урбаністична історія мають широку історіографічну базу, сформовані напрями історико-топографічних досліджень, просторова історія Луцька ще так і не стала предметом спеціального комплексного дослідження. Простір міста відкриває свою історію пам'ятками давнини, будинками, вулицями, майданами. Завдання ж вчених-істориків витлумачити цю інформацію.

Література:

1. Bałaban M. Bożnice obronne na wschodnich kresach Rzeczypospolitej. *Nowe Życie*. Warszawa, 1924.
2. Bałaban M. Bożnice obronne na wschodnich kresach Rzeczypospolitej. *Bałaban M. Studia historyczne*. Warszawa : Publ. Księgarnia M. J. Freid i S-ka, 1927. S. 93–99.
3. Baran A. Dokumenty króla Aleksandra Jagiellończyka dotyczące miasta Łucka w zbiorach wojewódzkiej biblioteki publicznej im Hieronima Łopacińskiego d Lublinie. *Bibliotekarz Lubelski*. 2018. R. LXI. S. 93–111.
4. Kravtsov Sergej R., Levin Vladimir. Synagogues in Ukraine: Volhynia. 2 vols. Jerusalem: Zalman Shazar Center and Center for Jewish Art, 2017.
5. Lefebvre A. *The Production of Space*. Oxford: Blackwell, 1991. 454 p.
6. Maluszyński M. Łuck w wiekach średnich. 1939. 77 s. (Машинопис ЛДІКЗ).
7. Masłow L. Bożnica w Łucku. *Znicz*. 1933. Styczeń.
8. Masłow L. Cerkiew Iwana Bohosłowa w Łucku. *Znicz*. 1935. Nr 3. S. 42–43.
9. Orłowicz M. Ilustrowany przewodnik po Wołyniu: z 111 ilustracjami i mapką województwa. Krosno : Wydawnictwo „Ruthenus”, 2004. 380, VI s.
10. Rewski Z. Z zabytków Wołynia. *Znicz*. 1936. Nr 6. S. 85–86.
11. Stadnicki K. *Lubart księżę Wołyński*. Lwów, 1853.
12. Stecki T. Łuck starożytny i dzisiejszy: monografia historyczna / przez Tadeusza Jerzego Steckiego. Kraków: nakł. Redakcji „Czasu”, 1876. XI, 232 s.
13. Wojnicz A. Łuck na Wołyniu: opis historyczno-fizjograficzny / przez Adama Wojnicza; z fot. Jana Suszyńskiego oraz Konstantego Teleżyńskiego. Łuck: nakł. autora, 1922. 96 s.
14. Бірюліна О. Таємниці Луцької топографії. Маловідомі документи з історії Василівської обителі: спроба реконструкції монастирських володінь. *Старий Луцьк: науково-інформаційний збірник*. Луцьк, 2010. Вип. VI. С. 59–76.
15. Ващук Д. Документ з історії міста Луцька та Луцького повіту початку XVI ст. *Український історичний збірник*. Київ, 2007. Вип. 10. С. 387–392.
16. Д. А. Цікавий документ з 1619 р. до історії Луцького Братства. *Літопис Волині*. 1956. № 9. С. 25–27.
17. Дмитрук В., Рудецький П. Польські дослідники оборонних споруд Луцька міжвоєнного періоду. *Старий Луцьк: науково-інформаційний збірник*. Луцьк, 2007. Вип. III. С. 56–65.
18. Дублянський А. Замок Любарта в Луцьку. *Літопис Волині*. Нью-Йорк ; Вінніпег ; Буенос-Айрес, 1953. № 1. С. 18–22.
19. Дублянський А. Луцьк. Історичний нарис з передмовою автора й ілюстраціями. Луцьк : накладом Романа Колоса, 1934.
20. Дублянський А. Луцьк. Історичний нарис. Луцьк, 1934.
21. Дублянський А. Православні церкви в старому Луцьку. *Церква і нарід*. 1936. Ч. 11. С. 355–361.
22. Стельчик С. Просторова історія: українська перспектива. *Народна творчість та етнологія*. 2018. № 5. С. 59.
23. Заєць Л. Описи стародавніх споруд Луцька у періодиці громадських товариств Правобережної України (остання третина XIX – початок XX ст.). *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки*. 2013. Вип. 12. С. 169–174.
24. Колосок Б. Нові факти біографії Леоніда Маслова. *Київська старовина*. 1997. Ч. 5(317). С. 148.
25. Колосок Б. В. Кафедральні споруди Луцька: історико-архітектурне дослідження. Білий Дунаєць ; Острог : Воляння з Волині, 2002. 124 с.
26. Колосок Б. В. Римо-католицькі святині Луцька. Київ: Техніка, 2004. 224 с. (Національні святині України).
27. Колосок Б. В., Метельницький Р. Г. Луцьк. Архітектурно-історичний нарис. Київ : Будівельник, 1990. 192 с.
28. Колосок Б. В. Історико-топографічні умови виникнення Луцька. *Археологія*. 1976. № 20. С. 51.
29. Компан О. С. Міста України в другій половині XVII ст. Київ : вид-во АН УРСР, 1963. 388 с.
30. Корсак І. Ф. Корона Юрія II. Київ: «Ярославів Вал», 2011.
31. Котис О. Як змінилося обличчя Луцька? Історія трьох єврейських кварталів / розмова Андрій Кобалія. URL: <https://hromadske.radio/podcasts/zustrichi/yak-zminylos-oblychchya-lucka-istoriya-trokh-yevreyskyh-kvartaliv>
32. Крашевський Ю. Спогади з Полісся, Волині й Литви / переклад з польської та примітки В. В. Шабаровського. Луцьк : ПВД «Твердиня», 2012. 244 с.
33. Кучінко М. М. Археологічні дані до історико-топографічної карти міста Луцька. *Тези республіканської конференції по «Атласу історії культури Волинської області»*. Луцьк, 1991
34. Кучінко М. М. Поселенський комплекс давньоруського Лучеська. *Шоста Всеукраїнська наукова конференція з історичного краєзнавства*. Луцьк, 1993.
35. Кушпа М. Деякі зауваження до концепції формування території Луцька в X–XIV ст. *Старий Луцьк : науково-інформаційний збірник*. Луцьк, 2013. Вип. IX. С. 141–150.
36. Кушпа М. Луцьк в X – першій половині XVI ст.: короткий нарис з просторового розвитку міста. Луцьк : Волинський інститут історії, 2019. 120 с.
37. Кушпа М. Часткова реконструкція адміністративної забудови Луцького ринку в другій половині XVI – на початку XVII ст. *Старий Луцьк : науково-інформаційний збірник*. Луцьк, 2020. Вип. XVI. С. 22–32.
38. Левицкий О. История одного древнего Волынского храма св. Иоанна Богослова в г. Луцке. *Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца*. 1903. Кн. 17. Отд. 1. С. 74–77.
39. Левицкий О. Луцкая старина. *Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца*. 1891. Кн. 5. Отд. II. С. 54–90.
40. Логвин Г. Н. По Україні. Стародавні мистецькі пам'ятки. Київ : Мистецтво, 1968. 468 с.
41. Лукомский Г. К. Луцкий замок. Петроград: в типографии Петроградского градоначальства, 1917. 15 с.

42. Малевская М. Церковь Иоанна Богослова в Луцке – вновь открытый памятник архитектуры XII в. *Пам'ятки сакрального мисцєства Волині на межі тисячоліть: питання дослідження, збереження та реставрації*: матеріали VI міжнародної наук. конф. по волинському іконопису (м. Луцьк, 1–3 грудня 1999 р.). Луцьк, 1999.
43. Маслів Л. Любарів замок у Луцьку. *Наша культура: науково-літературний місячник присвячений вивченню української культури*. Львів, 1937. Кн. 8–9 (28–29). С. 348–354; 12.
44. Маслов Л. Архітектура Старого Луцька. Львів: Мистецтво, 1939. 52 с. (квартальник Нашої Батьківщини).
45. Маслов Л. Пам'ятки архітектури старого Луцька. *Українська нива*. Луцьк, 1934. 19 серпня (Ч. 25–26).
46. Маслов Л. Чесно-Хресна церква в Луцьку. *Життя і знання*. 1936. Ч. 3. С. 73–74.
47. Мердер А. И. Древности Луцка и его прошлое. Справка (с планом Луцка и 6 иллюстрациями). *Военно-исторический вестник*. 1910. № 9–10. С. 35–48.
48. Метельницький Р. Деякі сторінки єврейської забудови Луцька. Київ: Дух і Літера, 2001. 178 с. (Серія «Бібліотека інституту юдаїки»).
49. Мицько І. Князь Любар та його родина. *Старий Луцьк: науково-інформаційний збірник*. Луцьк, 2005. Вип. II. С. 43–48.
50. Овсїчук В. А. Українське мистецтво другої половини XVI – першої половини XVII ст. Київ: Наукова думка, 1985. 182 с.
51. Одне надійне життя... (до 100-річчя від дня народження Леоніда Маслова) / уклад. Г. С. Марчук. Луцьк: Твердиня, 2009. 496 с.
52. Островський В. Луцька старовина та не зовсім зрозумілий підхід до неї. *Діло*. Львів, 1939. 23 липня (Ч. 165). С. 7.
53. П'ясецький В. Луцьк. Історико-краєзнавчі нариси. Кн. 1. Старе місто. Луцьк: Волинські старожитності, 2013. С. 215–216.
54. Петленко М. Луцький замок. *Літопис Волині*. 1988. № 15. С. 77–78.
55. Петров Н. Вольнь. Исторические судьбы Юго-Западного края. Санкт-Петербург, 1888.
56. Покальчук О. Серце старого міста. *Молодий лєнінець*. 1984. 11 серпня.
57. Раппопорт П. А. Военное зодчество западнорусских земель X–XIV вв. Ленинград: Наука, 1967. С. 67. (Материалы и исследования по археологии СССР. № 140).
58. Русско-еврейский архив. Документы и регистры к истории литовских евреев изданные С. А. Бершадским. Т. 1–3. Санкт-Петербург, 1882.
59. Сайчук Б. Реконструкція плану забудови Луцького Окольного замку на середину XVI ст. та її персоніфікація. *Старий Луцьк: науково-інформаційний збірник*. Луцьк, 1998. Вип. I. С. 38–58.
60. Сайчук Б. Храми і цвинатрі старожитнього Луцька. Матеріали до історичної топографії. Луцьк: НАЛОНЗ, 1991.
61. Сайчук Б. Храми і цвинтарі старожитнього Луцька. Матеріали до історичної топографії. *Старий Луцьк: науково-інформаційний збірник*. Луцьк, 2005. Вип. II. С. 5–40.
62. Терський С. Історія Луцька. Т. 1. Львів, 2007.
63. Терський С. Лучеськ X–XV ст. Львів, 2006.
64. Троневиц П. Луцький замок в історії України. Луцьк: ВАМ «Волинська обласна друкарня», 2007. С. 6–50.
65. Троневиц П. А. Волинь в сутінках української історії 14–16 ст. Луцьк, 2003.
66. Троневиц П. А. Локалізація та проблеми збереження Окольного замку в Луцьку. *Старий Луцьк: науково-інформаційний збірник*. Луцьк, 2013. Вип. IX. С. 248–256.
67. Троневиц П. А. Луцький замок в історії України. Луцьк, 2007.
68. Троневиц П. А. Луцький замок. Луцьк: Діксон, 2003. 198 с.
69. Троневиц П. А. Старожитня синагога в м. Луцьку. *Архітектурна спадщина Волині*. Рівне, 2012. Вип. 3. С. 230–236.
70. Троневиц П. А., Хілько М. В., Сайчук Б. Т. Втрачені християнські храми Луцька. Луцьк, 2001. 80 с.
71. Щербаковский Д. М. Фундушевая запись кн. Любарта луцкой церкви Иоанна Богослова 1322 г. *Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца*. Киев, 1905. Кн. 18. Вып. 3–4. С. 66–67.